

Գրիգոր ԱՂԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԻՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ-XX ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻՆ

(ըստ Կարնո և Ախալցխայի նյութերի)

Հայ ավանդական արհեստագործության հնագույն ճյուղերից է զինագործությունը, որի արտադրանքի կարիքը միշտ էլ մեծ է եղել նույնիսկ այն ժամանակներում, երբ Հայաստանը պետականությունից կամ բանակից զուրկ էր:

Ձինագործությունը երկաթագործական այն արհեստներից էր, որն ավելի վաղ անջատվեց դարբնությունից, քան մյուսները, ժամանակի ընթացքում ձեռք բերեց առանձնահատուկ ձեռագիր և միջնադարում բաժանվեց ենթաճյուղերի¹: Այն ի սկզբանե արհեստավարժ, այսպես կոչված՝ «քաղաքային» արհեստ էր:

Հայ և օտար գրավոր աղբյուրների վկայությամբ Հայաստանի գրեթե բոլոր խոշոր արհեստագործական կենտրոններում և հայկական գաղթօջախներում (Վան, Կարին, Կարս, Երևան, Շուշի, Ախալցխա, Ախալքալաք, Ալեքսանդրապոլ, Նախիջևան, Թիֆլիս, Նոր Ջուղա, Կ.Պոլիս, Գրին, Պոդոլին և այլն) կային մեծ թվով զինագործներ, որոնցից շատերը թուրքական, պարսկական և այլ երկրների պալա-տական (արքունի) արհեստավորներ էին², որոնց համբավը դուրս էր եկել այդ երկրների սահմաններից:

XVI-XVII դդ., հրազենի մուտքն Արևելք խթանեց մալ նոր՝ հրաձգային զենքի արտադրությանը տեղերում: Հայ զինագործները շատ արագ հմտացան այս բնագավառում՝ դառնալով հիմնական արտադրողներ և, ինչու չէ, մալ մոդայի թելադրողներ (մինչև XIX դարի վերջերը հրացաններն ու ատրճանակները ունեին մալ դեկորատիվ-զեղարվեստական արժեք՝ շնորհիվ իրենց շքեղ զարդարանքի և պաճուճանքի): Հրաձգային զենքի մուտքը, բնականաբար, ծնեց նոր նեղ մասնագիտական ճյուղավորումներ հայ զինագործության մեջ՝ կամաց-կամաց դուրս մղելով պաշտպանական և այլ զինատեսակների արտադրությունը: XVIII դ. վերջին - XIX դ. սկզբին այս զբաղմունքը, փաստորեն, դադարեց գոյություն ունենալուց:

Հին ու միջնադարյան հայ զինագործությունը այս կամ այն չափով ուսումնասիրված է հայագիտության (հատկապես հնագիտության) մեջ³:

Դեռևս XIV դարում պետականությունը (Կիլիկիայի հայկական պետություն) կորցրած հայ ժողովուրդը չդադարեց զբաղվել արհեստագործության այնպիսի ճյուղերով, որոնք զոնե արտաքուստ պետականության գոյության կարիքն ունեին (ամրոցաշինություն, ռազմական մեխանիզմների արտադրություն, զինագործություն և այլն): Այս արհեստների մեջ առանձնակի տեղ ունի զինագործությունը, որի հմտությունները չմոռացվեցին, այլ որոշակի ազդեցությունների ներքո կրեցին նույնիսկ հետաքրքիր վերափոխություններ: XIX դ. և XX դ. սկզբին ևս այս արհեստը գոյատևում էր և, հավատացած ենք, կարոտ է լուրջ ու համակողմանի պատմազգագրական ուսումնասիրության:

Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանում աշխատելու տարիներին տողերիս հեղինակին բախտ է վիճակվել մասնակցելու մի շարք ազգագրական զիտարշավների, որոնց ընթացքում հավաքվել են բավականին

¹ Բ. Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն, *Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, հ 1, Եր., 1958, էջ 142-143: Վ. Արքախանյան, *Արհեստները և համբարական կազմակերպությունները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, Եր., 1946, էջ 42-43:

² Յ. Ա ս տ Վ ա զ ա տ ու Ր յ ա ն, *История оружейного и серебряного производства на Кавказе в XII- начале XX в., Дагестан и Закавказье*, ч 1, М., 1977, стр. 5.

³ Տ. Ե ս ա յ ա ն, *Оружие и военное дело древней Армении (III-Итыс.до н.э)*, Ер., 1966. Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 142-153:

հետաքրքիր նյութեր նաև զինագործության վերաբերյալ, թե՛ Հայաստանում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս⁴: Հավաքված նյութերի արժեքը, մեր կարծիքով, մեծանում է նրանով, որ որպես բանասաց հանդես է եկել (զոմե մեզ համար) վերջին հայ պրոֆեսիոնալ, պապենական զինագործ-վարպետներից մեկը՝ ծագումով կարինցի Փաշիկ (Սկրտիչ) Հակոբի Չիֆթալարյանը (1900-1990թթ.), որը նույնիսկ կյանքի 9րդ տասնամյակում (Ախալցխայում) շարունակում էր պարապել իր զբաղմունքով⁵:

XIX դ. հայ զինագործությանը վերաբերյալ կցկտուր, բայց և արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև դարի հայ պարբերական մամուլում⁶, ռուսական տեղեկատու-վիճակագրական աղբյուրներում⁷, հայ և օտար հետազոտողների աշխատություններում (այս բնագավառում մեծ ներդրում ունի Է. Աստվածատուրյանը, որը չափազանց արժեքավոր նյութեր է հավաքել ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ, որոնք աղբյուրագիտական անուրանալի արժեք են ձեռք բերել)⁸, Հայաստանի և հատկապես Վրաստանի (սուսը փոխարքայության կենտրոն Թիֆլիսի մասին է) տարբեր արխիվներում⁹ և այլն: Ավանդական զենքերի ոչ մեծ, բայց արժեքավոր հավաքածուներ կան ՀՊՊԹ-ում, ՀԱՊԹ-ում, ինչպես նաև որոշ նմուշներ Սանկտ Պետերբուրգի Պետական Էրմիտաժում, Մոսկվայի Ռուսաստանյան Դաշնության պատմության պետական թանգարանում, Արևելքի ժողովուրդների թանգարանում և մասնավոր հավաքածուներում:

Երկաթագործության ճյուղ լինելով հանդերձ, զինագործությունն իր մեջ ներառում էր նաև մետաղամշակությանն հարակից արհեստների բազմաթիվ տարրեր (դարբնություն, փականագործություն, խառատություն, ոսկրագործություն, հյուսնություն, ձուլագործություն, պղնձագործություն, արծաթագործություն, ակնագործություն և այլն): Չենքը, լինի դա հրազեն, թե սառը զենք, նաև պերճանքի առարկա էր: Այստեղից էլ բխում էր արհեստի մեջ ոսկերչության, արծաթագործության, փորագրության, ոսկրագործության և այլ արհեստներին հատուկ տարրերի գոյությունը և անհրաժեշտությունը (պատահական չէր, որ Կովկասում զինագործներին հաճախ նույնացնում էին ոսկերիչ-արծաթագործների հետ)¹⁰: Եթե եվրոպական մուշկետները, արկերուզները և զծավոր , փողից լցվող այլ հրացաններն աչքի չէին ընկնում արտաքին պաճուճանքի առատությամբ, ապա արևելյան հրազենը նաև զեղարվեստական գործ էր: Այստեղ, մեր կարծիքով, որոշակի դեր ունեցան տեղական սառը զենքի զեղազարդման ավանդները, որոնք սահուն փոխանցվեցին հրաձգային զենքի արտադրության ոլորտ: Արևելքում, կանոնավոր բանակների ձևավորման հետ մեկտեղ, սպառազինության մեջ մտցվեցին առավել ուտիլիտար զինատեսակները՝ եվրոպական տիպի անպաճուճ հրացաններ և խոցող, հատող զենքեր: Սակայն կենցաղային մակարդակում, հատկապես էլիտար խավերի մշակույթների մեջ (հայ և օտարագրի տեղական մեծատոհմիկներ, խա-ներ, բեկեր, փաշաներ և այլն) պահպանվեցին

⁴ Գ. Աղանյան, Դաշտային ազգագրական նյութեր, (հետայսու՝ ԴԱՆ), Տետեր 1-2, Ախալցխա, 1986, 1987:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Ս. Եղիազարեան, Արհեստների ճիւղերը Կարինում XIX դարի առաջին երեք տասնամեակում, «Մշակ», 1891, թիվ 65: Խ. Մառանկոզեան, Էրզրումի և Կարսի արհեստարարների համայնական կարգերը, «Մշակ», 1891, թիվ 68:

⁷ Кавказский календарь на 1851 год, Тифлис, 1850; Тот же на 1866 год, Тифлис 1865; Тот же на 1893 год, Тифлис, 1892; Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК), вып. 11, Тифлис, 1891.

⁸ Վ. Արրահամյան, Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18-20-րդ դարի սկիզբը), Եր., 1971: П. Гугушвили, Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., т.1, Тбилиси 1957; Э. Аствсцатурян, նշվ. աշխ., հ. հ. I-II:

⁹ Э. Аствсцатурян, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 12-13:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 5:

պաճուճագարդ զինատեսակները: Բնական է, որ առաջնության դափնին պետք է պահպանե

ին մետաղամշակության (հատկապես՝ երկաթագործության և արծաթագործության) հարուստ ավանդույթներ ունեցող ժողովուրդները՝ հայերը, կովկասյան որոշ էթնոսներ (կուբաչիներ, լեզ-զիներ, լաքերը, աղըղներ և այլք), որոնք էլ հենց դարձան զինագործության՝ միջնադարյան և նորույթային ձևերի համադրողները: Որպես առավել ցայտուն օրինակ կարելի է բերել Կարինի զինագործությանը վերաբերվող նյութերը: Այսպես, Խ. Մառանկոզյանը¹¹ և Ս.Եղիազարյանը¹² «Մշակ» թերթում հրատարակված իրենց հոդվածներում XIX դ. առաջին կեսին Կարինում հիշատակում են զինագործական հետևյալ ինքնուրույն արհեստները (ճյուղերը)՝ դլճի (թուր և խանչալ շինող), չախմախչի (հրացանի զարկանը շինող), լուլաճի (հրացանի փողը շինող), դոնդախճի (հրացանի կոթը շինող), և քիչախճի (հասարակ դանակ շինող) Համարյա նույն պատկերն էր նաև Թիֆլիսի զինագործների պարագայում¹³: Կար նաև մեկ արհեստ ևս՝ թիվենքճի (հրացանագործ), որը հրացանի բոլոր մասերը մեկտեղ հավաքողն էր¹⁴: Աշխատանքի այսպիսի բաժանումն, անշուշտ, խոսում է վերը բերված արհեստների ոչ միայն բարձր զարգացածության, այլև վերջնական արտադրանքի բարձր պահանջարկի մասին: Այս հանգամանքը հատուկ էր քաղաքային այն արհեստներին, որոնց ներսում ձևավորվել էին նեղ մասնագիտացումներ և կոտպերացիա, երբ մեկը լրացնում էր մյուսին: Կարնո, Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի պարագայում ցայտուն արտահայտված է նաև հրագեն և սառը զենք արտադրողների տարանջատումը և արհեստների ինքնուրույն ճյուղերի առկայությունը: Թե՛ Խ.Մառանկոզյանը, թե՛ Ս.Եղիազարյանը և թե՛ Վ. Աբրահամյանը չեն անդրադարձել ի սկզբանե զինագործներին (զոնե նախկին)՝ թոքմաճիներին (ձուլողներ), թուփչիներին (ոմբագնդեր ձուլողներ), թաշմաճիներին (օղագրահ սարքողներ), որոնք արդեն XIX դ. սկզբին վերապրոֆիլավորվել էին և դարձել կենցաղային իրեր պատրաստողներ (այս մասին մանրամասն կխոսվի ստորև):

Ախալցխայում, Կարսում և Ալեքսանդրապոլում հրագենի արտադրության բնագավառում այսպիսի նեղ մասնագիտացում և աշխատանքի բաժանում գրեթե չէր նկատվում, ինչպես՝ Կարինում: Հրացանագործն այստեղ արդեն բազմաբնույթ արհեստավոր էր և քիչ էր օգտվում հարակից արհեստների օժանդակությունից¹⁵:

Մի կարևոր հանգամանք ևս, որն ուղղակիորեն կապված էր զինագործության հետ: Դա զենքի վաճառականների գոյությունն էր հայկական մի շարք արհեստավորական քաղաքներում: Օրինակ, Թամփուշյանների ընտանիքը թե՛ Կարինում և թե՛ 1830թ. գաղթից հետո Ախալցխայում, ընդհուպ մինչև 1920-ական թթ. զբաղվում էր զենքերի (մարտական, սառը և որսորդական) և զինամթերքի (վառող, արճիճ, գնդակներ, արեթ, մանրագնդակ, փամփուշտ, պարկուճ, կայծքար և այլն) առևտրով: Հետաքրքիրն այն է, որ վաճառահանվում էր ոչ միայն ներկրված, այլև տեղական վարպետների արտադրանքը¹⁶:

Կարնո, Կարսի, ինչպես նաև դրանց ուղղակի հետնորդներն հանդիսացող Ախալցխայի և Ալեքսանդրապոլի զինագործներն իրենց առանձնակի տեղն ունեին նաև համքարային համակարգում: Հաճախ, ունենալով սեփական համքարությունը կամ էլ շատ դեպքերում միավորված լինելով երկաթագործների մեծ համքարությունների մեջ, սրանք, ի տարբերություն վերջինների, որպես հովանավոր սուրբ («փիր», «պատրոն») ունեին ոչ միայն Հոբելին, ինչպես պայտարները (նալբանդ), կամ Դավիթ Մարգարեին, ինչպես բուն դարբինները, այլև զուտ հայկական սուրբ՝ Հովհան Օձնեցուն: Այս երևույթը բավականին հետաքրքիր է, քանի որ բոլոր մյուս համքարների հովանավոր-սրբերը երբայական կամ համաքրիստոնեական սրբեր

¹¹ Խ. Մ ա ռ ա ն կ ո զ յ ա ն, նշվ. աշխ.:

¹² Ս. Ե ղ ի ա զ ա ռ ե ա ն, նշվ. աշխ.:

¹³ Յ. Ա ս տ Վ ա ղ ա տ ր յ ա ն, նշվ. աշխ., մասն 1, էջ 138:

¹⁴ Գ. Ա դ ա ն յ ա ն, ԴԱՆ, Տետր 1, Ախալցխա, 1986:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում:

են (Եղիա Մարգարե, Հորել, Գավիթ Մարգարե, Հայր Հովսեփ և այլք), իսկ այս պարագայում գործ ունենք զուտ հայկական սրբի հետ: Կաթողիկոս Հովհաննես Գ. Օձնեցին (717-728թթ.) հայ եկեղեցու ամենակարկառուն ղեմաբերից էր, որը հանդես եկավ որպես հայոց ավանդական ազգային եկեղեցու և միաբնակության ջերմ պաշտպան, մինևույն ժամանակ հակաքաղկեդոնական էր և պավլիկյան աղանդավորականության ղեմ անհաշտ պայքարի գաղափարախոս ու ջատագով («Ընդդեմ Պավլիկյանների»): Օձնեցին մահ հայ իրավագիտության մախակարապետներից էր, որը հավաքել և ի մի էր բերել «Կանոնագիրք Հայոց»-ը՝ սկսած Տիեզերական ժողովներից, Սահակ Պարթևից և Ազգային եկեղեցական ժողովներից, մինչև իր օրերը¹⁷: Արդարադատության «պատժող սուրբ», ճշմարիտ հավատքի համար մղվող պայքարը, երկաթով (իմն. զենքով) հերձվածողներին և հանցագործներին պատժելու, խարանելու հանգամանքներն ուղղակիորեն կապված էին զինագործության և զինագործ արհեստավորների անձի հետ, իսկ Հովհան Օձնեցին այս ամենի գաղափարախոսն ու մարմնավորողն էր: Պետք է նկատի ունենալ մահ միջնադարյան հայ համաքաղկեդոնների գուգահեռ գործած կիսառազմականացված «Եղբարց քաջվորացների» պարագան¹⁸:

Արևելյան Հայաստանում ոչ նույնպիսի խորությամբ, սակայն բավականին բարձր մակարդակով զինագործական ավանդույթներ էին պահպանում մահ Երևանը (1724թ. թուրքական պաշարման ժամանակ երևանցի զինագործները վառողի, զենքի և ռմբագնդերի հիմնական մատակարարներն էին քաղաքի հերոսական պաշտպանների համար)¹⁹, Շուշին, Նախիջևանը, Օրդուբադը և Ազուխը (օրինակ Երևանում հիշատակվում են՝ 41, Շուշիում՝ 22 վարպետների անուններ)²⁰:

XIXդ. հայ զինագործությունը կարելի է դիտարկել երկու տեսանկյունից՝

ա) արտադրանքի (զենքի) ֆունկցիոնալ-կիրառական,
բ) նյութի և տեխնիկա-տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների առումներով:
Ֆունկցիոնալ-կիրառական առումով զենքերը կարելի է դասակարգել երեք խմբի.

ա) մարտական զենքեր,
բ) որսորդական զենքեր,
գ) դեկորատիվ զենքեր (որպես տարազի մաս կամ բնակարանի ներսույթի զարդարանք):

Ըստ նյութի և տեխնիկա-տեխնոլոգիական առանձնահատկությունների՝

ա) սառը զենք արտադրողներ՝ դլճի (թուր և դաշույն շինողներ), բիչախչիներ (հասարակ դանակ շինողներ).

բ) հրազենի մետաղյա մասեր պատրաստողներ կամ հավաքողներ՝ լուլաճի (հրացանի և ատրճանակի փող սարքողներ) և քիվենքճիներ (հրացանագործներ).

գ) հրազենի օժանդակ և ոչ մետաղյա մասեր պատրաստողներ՝ չախամախչիներ (հրացանի զարկանը շինողներ) և դոմդախճիներ (հրացանի խզակոթ շինողներ).

դ) պաշտպանական զենք շինողներ՝ թաշմաճիներ (նուրբ երկաթե օղազրահներ

շինողներ): Ի տարբերություն կովկասյան զինագործների, որոնք մինչև XIXդ. սկիզբը պահպանել էին սաղավարտների արտադրությունը (հատկապես աղղղների և չերքեզների մեջ)²¹, հայկական զինագործության մեջ դրանք բացակայում են.

¹⁷ Հ ն վ հ ա ն ն ե ս Օ ձ ն ե ց ի, Երկեր, Եր., 1999, էջ 8:

¹⁸ Լ. Խ ա չ ի կ յ յ ա ն, Երզնկայում 1280թ. կազմակերպված եղբայրությունը, ԳՄ Տեղեկագիր, 1951, 12: Նույնի, Երզնկա քաղաքի «Եղբարց միաբանության» կանոնագիրքը, Եր., 1962:

¹⁹ Ա ր ր ա հ ա մ Ե ր ե լ ա ն ց ի, Պատմություն պատերազմացն 1721-1736թթ., Եր., 1938, էջ 12, 15, 18: Լեո, Հայոց պատմություն, հ III, գիրք II, Եր., 1973, էջ 154-155: Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմություն (1500-1800 թթ.), Եր., 1972, էջ 67:

²⁰ Э. А с т в а ц а т у р я н, նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 150:

²¹ Кавказское оружие (буклет, составитель Э. Аствацатурян) Государственный Исторический музей.

ե) հրետանային գործի վարպետներ և փամփշտագործներ՝ թոքմաճիներ (թնդանոթ ձուլողներ) և թոփչիներ (ռմբագնդեր և փամփշտի գնդակներ ձուլողներ):

Սառը զենք պատրաստողները (միջնադարում սլեհարարներ)²² հնագույն ավանդական զբաղմունքի տերերն ու շարունակողն էին, որոնք պահպանել էին արհեստի բոլոր հմտությունները, տեխնիկա-տեխնոլոգիական առանձնահատկություններն ու գեղագարդման հնարքները: Անին և Դվինը զինագործության հռչակավոր կենտրոններ էին, և այստեղ արտադրվող թրերի, սուսերների, սրերի, նիզակների, սակրերի, մարտական կացիների, գուրգերի, ճանկերի և այլնի համբավը դուրս էր եկել Հայաստանի սահմաններից²³: XI դարում անեցիների գաղթից հետո, Դրիմում, Պողոյիեում, Լվովում և այլուր հաստատված անեցի վարպետները բերեցին իրենց բարձրարվեստ զինագործական հմտությունները: Միջնադարյան և նոր շրջանի օտար հեղինակները ևս հիացմունքով են խոսում հայկական թրերի և դաշույնների անթերի պողպատյա շեղբերի, դրանց կոթերի (բռնակ) և պատյանների բարձրարվեստ գեղագարդման մասին: Ռուսական կայսրություն ներգաղթելուց հետո էլ կարինցի և կարսեցի զանագործներն իրենց նոր բնակավայրերում շարունակեցին զբաղվել ավանդական արհեստով: Նրանց արտադրանքը դիմացավ թե՛ բուն ռուսական՝ գործարանային, և թե՛ հյուսիսկովկասյան բավականին բարձրարվեստ սառը զենքի հետ շուկայական սուր մրցակցությանը (1870թ. իր հաշվետվությունում Թիֆլիսի նահանգապետը հիշատակում է Ախալցխայի 5 վարպետների անուններ, որոնք մեծ համբավ էին ձեռք բերել նույնիսկ արտասահմանում, որոնցից 2-ը սառը զենքի վարպետներ էին²⁴ կամ 1872թ. Ախալցխա այցելած Ռուսական կայսրական աշխարհագրական ընկերության ներկայացուցիչ Լ.Չագուրսկին ախալցխացի արծաթագործ և զինագործ վարպետների արտադրանքը համեմատում է բյուզանդական բարձրաճաշակ արվեստի հետ)²⁵: Գրավոր և բանավոր մի շարք աղբյուրներ վկայում են, որ դաշունագործության որոշակի հմտություններ, դրանց գեղագարդման բազմաթիվ հնարանքներ՝ արծաթե բանվածք և դրա ընդելուզում կիսաթանկարժեք և կեղծ քարերով, լեզգի վարպետները սովորել են Կարինի և Ախալցխայի հայ զինագործներից²⁶: Սառը զենք պատրաստողներից XIXդ. պահպանվել էին ղլճիները (թուր ու դաշույն պատրաստողներ) և բիչախչիները (դանակներ սարքողներ), որոնց միջև կային մի շարք էական տարբերություններ: Առաջինները մարտական և ինչ-որ չափով դեկորատիվ նշանակություն ունեցող զենքեր էին պատրաստում, որոնք այս կամ այն չափով գեղագարդված կամ պարունակազարդված էին՝ ռուսական և եվրոպական թրեր և սուսերներ, արևելյան կիսակոր(կեռ) յաթաղաններ, կոզակային կամ հեծելագորային կարճ թրասուսերներ (шашка), որսորդական և գեղազրդ դաշույններ և այլն: Արևելյան դաշույնները, որոնք ռուսական մասնագիտական գրականության մեջ թյուրիմացաբար անվանվում են «կովկասյան» կամ «չերքեզական», առանձնակի տեղ ունեին այս համակարգում, քանի որ դրանք պատրաստող վարպետները հատկապես հմուտ էին և՛ երկաթագործության և՛ արծաթագործության բնագավառներում (Ախալցխայում և ողջ Կովկասում մեծ համբավ ունեւր զինագործ Կոջոյանների ընտանիքը²⁷, իսկ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում՝ Գլչյանները): Գլճիները բացի զենք պատրաստելուց, զբաղվում էին նաև դրանց վերանորոգմամբ (վնասված շեղբի գողում, ջարդված

²² Բ. Ա յ ա թ է լ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 143: Վ. Արրահամյանը սլեհարարներ անվանում է ընդհանրապես բոլոր զինագործներին /տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 146/:

²³ Բ. Ա յ ա թ է լ յ ա ն, նշվ. աշխ., 143-151:

²⁴ Զ. Ա ս տ Վ ա լ ա տ ու Ր յ ա ն, նշվ. աշխ., մասն 1, էջ 117:

²⁵ Լ. Загурский, Поездка в Ахалцихский уезд в 1872г, Записки Кавказского отдела Императорского географического общества, кн. VIII, Тифлис, 1873, стр. 24.

²⁶ Զ. Ա ս տ Վ ա լ ա տ ու Ր յ ա ն, նշվ. աշխ., մասն 1, էջ 7-8:

²⁷ Վ Ա թ Ր ա հ ա մ յ ա ն, Հայ համբարությունները..., նկ 24: Կոջոյաններն աշխատում էին նույնիսկ Վլադիկավկասում և Կիսլովոդսկում (Զ. Աստվադատյան, նշվ. աշխ., մասն 2, էջ 156, 164):

կոթերի նորոգում), ինչպես նաև լրացուցիչ գեղազարդմամբ²⁸: Մի կարևոր հանգամանք էր՝ կապված դժբերքի հետ. դա արհեստի զուտ քաղաքային լինելն էր:

Քիչախաչիները՝ հասարակ դանակներ և դրանց շեղերը սարքողները, զբաղվում էին սուկ կենցաղային կամ արհեստագործական գործիքների (մասգործի, կոշկակարի, կաշեգործի, ծխախոտագործի տարբեր չափերի և ձևերի դանակներ) իրերի պատրաստմամբ: Նրանք սարքում էին նաև անկոթ՝ բանջար հավաքելու դանակներ (շղբիկ, չխալիկ)²⁹: Դանակագործությունը սուկ քաղաքային արհեստ էր (Թիֆլիսում XIX դ. կեսերին կար նույնիսկ քիչախաչիների համաքարտային, որի անդամների 90% հայեր էին)³⁰ և դրանով զբաղվում էին նաև գյուղական դարբինները կամ դանակագործները (օրինակ. Ջավախքի Մեծ Կոնդուրա գյուղի քիչախաչիները մինչև XX դ. կեսերը սպասարկում էին Նինոծմինդայի ողջ ենթաշրջանը)³¹:

Հրացանի մետաղյա հիմնական մասերի, ավելի ճիշտ հրացանի և ատրճանակի փող պատրաստողները կոչվում էին լուլաճիներ: Այս արհեստն առավել մեծ տեխնիկա-տեխնոլոգիական հմտություններ պահանջող զինագործական ենթաճյուղ էր, և դրանցով զբաղվողների թիվը մեծ չէր: Հրացանափողն իր մեջ միավորում էր ոչ միայն դարբնի, այլև խառատի և ձուլագործի հմտությունները: Վերոհիշյալ արհեստը գոյատևեց մինչև XIX դ. կեսերը միայն Կարինում: Ախալցխայում և Ալեքսանդրապոլում արհեստը ներգրավվեց թիվենքչիների (հրացանագործների) զբաղմունքի մեջ: Հարկ է նշել նաև, որ հրացանի և ատրճանակի փողը ոչ միայն սուկական խողովակ էր, այլև՝ դեկորատիվ և գեղարվեստական իր:

Հրազենի օժանդակ և ոչ մետաղյա մասեր պատրաստողներից առանձնանում են դոնդախաչիներն ու չախմախաչիները: Դոնդախաչիները պատրաստում էին հրացանի խզակոթը և հրացանափողի փայտե բռնակը (ռուս. *дерево*): Հին կայծքարային հրացանների փայտե (սամշիդ տեսակի՝ հիմնականում Մարիդամիշի անտառներից բերված) խզակոթերը զարդարվում էին փորագրությամբ կամ ընդդիմադրվում ոսկորով (փղոսկր, եղնիկի ոսկոր և այլն), կամ արծաթե, պղնձյա նրբագեղ թիթեղներով: Փաստորեն, այս արհեստավորները նաև հնուտ արծաթագործներ, ոսկրագործներ և փորագրիչներ էին: Դոնդախաչիների արհեստը ևս չլիմացավ մրցակցությանը և դուրս մղվեց գործարանային ավելի էժան ու հարմար (ինա. *թեթև*) արտադրանքով: XIX դ. 70-ական թթ. Մկրտիչ (ավագ) Չիֆթալարյանի պատրաստած արծաթե գեղազարդված խզակոթով հրացանը նվեր էր մատուցվել Աբասումանում հանգստացող Ալեքսանդր II ցարին, որին շատ էր դուր եկել նրբագեղ աշխատանքը և 100 ոսկի պարգև էր տվել շնորհաշատ վարպետին (հրացանը պահվում է Ս.Պետերբուրգի Պետական էրմիտաժում)³²: Դոնդախաչիների հետ կոռպերացված աշխատում էին հատուկ զարդարանք պատրաստող արծաթագործները, որոնք արտադրում էին՝ «թվանքի բիլազուկ» (փողը փայտե մասերին միացնող արծաթե ապարանջանաձև ամրակներ), խզակոթի և հրացան փողի սևադապատ զարդեր և այլն³³:

Կայծքարային, գծային, անիվավոր (ռուս. *колесовые*) հրացանների ձգանը և ոտքը պատրաստող վարպետները հայտնի էին չախմախաչի անվամբ: Որպես կայծքար օգտագործվում էր լեռնային ագաթի հատուկ տեսակ³⁴, շնիկը՝ հարվածող մրճիկը, պատրաստվում էր կամ լատունից (արույր) կամ էլ պղնձից: Իսկ որսորդական միափող կամ երկփող հրացանների մրճիկները երկաթյա էին: Փակադակավոր հրացանների լայն տարածմանը հակառակ, XIX դ. վերջերից այս

²⁸ ԴԱՆ, Տեսք 1, Ախալցխա, 1986-1987:

²⁹ Մահակ վարդապետ Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 513, 516: Գ. Աղանյան, ԴԱՆ, Տեսք 2, Բողոքանովկա, Ծալկա, 1986, 1987:

³⁰ Э. А с т в а ц а т у р я н, նշվ. աշխ, մասն 1, էջ 140:

³¹ Գ. Աղանյան, ԴԱՆ, Տեսք 1, Ախալցխա, 1986:

³² Նույն տեղում:

³³ Э. А с т в а ц а т у р я н, նշվ. աշխ, մասն 1, էջ 143: Գ. Աղանյան, ԴԱՆ, Տեսք 1, Ախալցխա, 1986:

³⁴ Նույն տեղում:

արհեստն սկսում է անկում ապրել, իսկ արհեստավորների մի մասը վերաորակավորվում են որպես զարկանի ասեղ (бойковая игла) պատրաստողներ³⁵:

Պաշտպանական օղագրահներ՝ նուրբ շղթա-օղեր շինողները հայտնի էին թաշմաճի անվամբ, որոնք XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբին վերաորակավորվել էին: Հինքում զինագործական արհեստը, փաստորեն, վերափոխվել էր զուտ կենցաղ-դային արտադրանք տվող երկաթագործական ճյուղի:

Հատուկ հետաքրքրության առարկա են հրետանային գործի հետ կապված արհեստները՝ թոքմաճիներ (թնդանոթագործներ) և թոփչիներ (ոմբագնդեր և ընդհանրապես զնդակներ ձուլողներ), որոնք ևս նույն ժամանակաշրջանում վերաորակավորվեցին և դարձան կենցաղային կամ այլ իրեր ձուլողներ (արույրից, բրոնզից, թուջից՝ հավանգներ, թեյնիկներ, զանգեր և այլն)³⁶:

Չինագործության բազմաթիվ ճյուղերի անկումը և դրանց հետագա վերափոխումը շարունակվեց նաև հետագայում: XIX դ. վերջին XX դ. սկզբին զինագործների մեծ մասը դարձան որսորդական և քիչ չափով մարտական հրազեն կամ էլ կենցաղային մեխանիկական զանազան սարքեր (կարի մեքենա, կաթի գոփչ, մեխանիկական կախիչ) վերանորոգողներ: Հարակից արհեստների՝ խառատության, փականագործության, գործիքաշինության բնագավառներում ձեռք բերված հմտությունները թույլ տվեցին զինագործներին արագ «կողմնորոշվել», նաև հարմարվել նոր իրապայմաններին: Նրանցից քչերը շարունակեցին պարապել իրենց արհեստով և այդ բացառություններից էր Փ. Չիֆթալարյանը, որը 1943թ. մասնակցել և հաղթել է զեներալ Լոմաձեի կազմակերպած «Դաշույնների մրցույթին», ինչպես նաև արժեքավոր ներդրում է կատարել հրետանային սպառազինության կատարելագործման մեջ (փակադակների և զարկանի ամրության ապահովման), որի համար ԽՍՀՄ հրետանու գլխավոր մարշալ Ն.Վորոնինի 1944թ. դեկտեմբերի 16-ի հրամանով խրախուսվել է 300 ռուբլի դրամական պարգևով³⁷:

Տեխնիկա-տեխնոլոգիական հմտությունների, ինչպես նաև օգտագործվող գործիքների ու հարմարանքների տեսակետից զինագործությունը բազմաթիվ աղերսներ ուներ երկաթագործության տարբեր ճյուղերի հետ: Սակայն, ինչպես նշվեց վերևում, այս արհեստը պարունակում էր հարակից զբաղմունքների բազմաթիվ տարրեր և, վերջապես, ուներ նաև իրեն հատուկ հմտություններ: Դարբնությանն հատուկ գործիքների ու հարմարանքների (հնոց, փուքս, զնդան, մամլակ, մուրճեր և այլն) կողքին զինագործներն իրենց ձեռքի տակ ունեին տարբեր չափերի, մինչև փողի տրամաչափին (колибр) հասցնող բարակ ու հաստ շաղափ-ծակիչներ (յազմա-թուրք., райбер-мол.), նետ (ծայրին արճիճ կապած աղեղնաձև գործիք), շուստովկա (կլոր, մինչև կեսը ճեղքով, ծայրն ուղղանկյուն շուռ եկող մասով, փայտե գործիք, որի մեջ խարտոց էր տեղադրված և նախատեսված էր հրացանի կամ ատրճանակի փողի ներսը խարտելու, կոկելու համար), շեշխանա-нарез (վեցանկյուն քթով, պտուտակով, ծայրը սուր գործիք, պտուտակի տեղը բացելու համար), ակոս (փորակ, нарез) հանելու հաստոց (շեշխանի տողաբ), զսպանակ-ները տեղը զցելու գործիք (յայ դայդայա), բերդանկա տիպի հրացանի անցքերը բացելու հարմարանք (բերադա) և այլն³⁸:

Ի տարբերություն դարբնի՝ սրանց առավել շատ էր անհրաժեշտ պողպատը և ընդհանրապես, կարծր ու դիմացկուն երկաթը: Սառը զենքի, ինչպես նաև հրազենի պատրաստման համար լայնորեն օգտագործվում էր մխելու (ջրելու) տեխնոլոգիան: Հայ զինագործներին զոնե լավ հայտնի էր դամասկյան պողպատի (փնջած պող-պատ- букетный дамаск) ստացման գաղտնիքները³⁹:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ СМОМПК, вып. 11, стр. 121.

³⁷ Փաստաթղթերի բնօրինակները պահվում են ՀԱՊԹ փաստաթղթերի ֆոնդում, կրկնօրինակները՝ տողերիս հեղինակի անձնական արխիվում:

³⁸ Գ. Ա դ ա ն յ ա ն, ԴԱՆ, Տեսք 1-2: Հաստոցների մեծ մասը ցուցադրվում է Ախալցխայի զավառագիտական թանգարանում, իսկ մի փոքր հատվածը՝ ՀԱՊԹ-ում:

³⁹ Նույն տեղում:

Չինագործական արհեստանոցները ինչպես Կարինում, այնպես էլ Ախալցխայում, գտնվում էին դարբինների շարքում (օր. Ախալցխայում՝ «դանրճնոց չարսու», այժմ՝ Հ.Թումանյան փողոց կամ շուկային մոտ Мардегейская улица)⁴⁰: Արհեստանոցի ներսույթը շատ բանով նման էր դարբնոցին, սակայն հաշվի առնելով մետաղի սառը մշակման ավելի լայն կիրառումը, այստեղ առկա էին խառատային և փականագործական հաստոցներ ու հարմարանքներ:

Չինագործության վերաբերյալ մի հետաքրքիր դիտարկում ևս, որը խոսում է այս արհեստի յուրահատուկ բնույթի և տեղի մասին: Ի տարբերություն նույն դարբնության, այստեղ ավելի քիչ է ենթավարպետների ու աշակերտների քիվը, և զինագործներն, առավել քան մյուս արհեստի ներկայացուցիչները հակված էին միայն իրենց որդիներին կամ էլ մոտ ազգականներին փոխանցելու իրենց հմտությունները: Նրանցից շատերը, որոնք գիտեին կամ տիրապետում էին այս չափազանց բարդ ու աշխատատար արհեստի գաղտնիքներին, չունենալով ժառանգներ, այդպես էլ չթողեցին արժանավոր հետևորդներ: Ախալցխայում արհեստի ուսուցումը տևում էր 5-7 տարի, Ալեքսանդրապոլում՝ 6-9 տարի և այլն⁴¹:

Ախալցխայի, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի զինագործները բավական հաջող մրցակցում էին նաև Տուլայի և Ջլատոռուստի հռչակավոր վարպետների հետ, իսկ Դրինի և 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ, որ ժողովուրդի մեջ ավելի տարածված էին Տեր-Ղուկասովի և Լորիս-Մելիքովի կոիվներ անունով, ախալցխացի և ալեքսպոլցի զինագործները նորոգում ու կատարելագործում էին ռուսական գործարանային հրացանները⁴²: 1862 թ. ախալցխացի նշանավոր վարպետ Մահտեսի Գևորգը (Բուրունուզյան) Լոնդոնի միջազգային ցուցահանդեսում ներկայացրել էր թուր և դաշույն, իսկ 1867թ. Փարիզում Սյրտիչ (ավագ) Չիֆթալարյանի հետ ներկայացրել էր թրասուսեր, արծաթյա բանվածքով ատրճառակ, որսորդական դանակ և արծաթե բանվածքով կարաբին, որոնք արժանացել էին բարձր պարգևի և այլն: Մահտեսի Գևորգի մի քանի աշխատանքներ («թուրքական» սրեր) պահվում են Էրմիտաժում (NN2824; 3956), Ռուսաստանի պատմության պետական թանգարանում (N 3041), ունեն համապատասխան արձանագրություններ ("Работа переселенца Магдесий Кеорк Пурунсузовъ" "1834") և կրում են Նիկոլայ II ցարի անձնական զինանշանը (վեներել)⁴³:

Անփոփելով կարող ենք փաստել, որ զինագործությունը, լինելով երկաթագործությունից սերված արհեստների մի ուրույն խումբ, իր մեջ ներառում էր հարակից արհեստների բազմաթիվ հմտություններ, լայնորեն տարածված էր և՛ Հայաստանում, և՛ նրա սահմաններից դուրս՝ հայաշատ բազմաթիվ քաղաքներում:

АРМЯНСКОЕ ОРУЖЕЙНОЕ ДЕЛО В XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛАМ КАРИНА И АХАЛЦИХА)

_____ Резюме _____

_____ Г. Аганян _____

В статье сделана попытка охарактеризовать армянское оружейное дело в XIX-начале XX века на примере Карина и Ахалциха как известных центров этого ремесла. Дана классификация отраслей и подотраслей данного ремесла, видов и типов оружия по технико-технологическим и прикладным характеристикам.

⁴⁰ Չ. Ա ս տ Վ ա լ լ ա թ յ ա Ն, նշվ. աշխ, մասն 1, էջ 151:

⁴¹ Չ. Ա ս տ Վ ա լ լ ա թ յ ա Ն, նշվ. աշխ, մասն 1, էջ 149:

⁴² Գ. Ա ղ շ Ն Յ շ Ն, ԳՄՆ, Տեսքեր 1,2:

⁴³ Չ. Ա ս տ Վ ա լ լ ա թ յ ա Ն, նշվ. աշխ, մասն 2, էջ 65-67: